

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Методи й засоби попередження девіантної поведінки людини визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу й переконання. Проблеми соціального зла завжди були предметом уваги вчених. З давніх-давен філософи і юристи, медики й педагоги, психологи й біологи приділяють значну увагу дослідженню девіантної поведінки та її причин, вивчають різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво, алкоголізм, наркоманію, проституцію, самогубство тощо. У наш час виникають нові форми девіантної поведінки, що зумовлює необхідність своєчасного їх аналізу.

Певний науковий інтерес до цих питань виявили М. Вебер, Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Дж. і Дж. Болдуїни, Дж. Хоманс, М. Хетчер, П. Блау, Г. Блумер, І. Павлов, І. Сеченов, О. Ухтомський та їх послідовники, а також М. Ковальзон, Л. Коган, Е. Маркарян, А. Маргуліс та ін.

Мета статті – розгляд девіантної поведінки в історично-правовому ракурсі.

Г. Л. Александрова зауважує, що діяльність виступає лише як інваріант поведінки, який указує на її соціальну визначеність, спрямованість. Можна назвати й низку суттєвих розбіжностей між ними. По-перше, діяльність завжди наділена характеристиками усвідомленості й цілеспрямованості, соціальної організованості, тоді як у поведінці більшою або меншою мірою присутні засади спонтанності, хаотичності, вона може бути й нецілеспрямованою. По-друге, феномен останньої притаманний усьому живому світу, природі; діяльність же – цілковите породження світу соціального. По-третє, поведінка є ситуативною, змінною в залежності від зміни умов дій, діяльність же більш стійка. По-четверте, перша індивідуалізована, завжди містить відбиток суб'єкта – носія дії, друга ж переважно є анонімною, деперсоналізованою.

У той же час термін «діяльність» залишається похідним від слова «праця» (ще К. Маркс у «Капіталі» зазначав, що всі види й форми діяльності, так чи інакше історично похідні від праці), але

вона не відбиває всієї суті людського існування. Такої ж думки дотримуються російські вчені (Н. С. Злобін, М. Я. Ковальзон, Л. Н. Коган, та ін.). Зокрема, Г. Л. Тульчинський підкреслює: що «Хоча поза діяльністю й не існує людини, її сутність багатша, різнобічніша і складніша, ніж система її діяльності, і не зводиться виключно до останньої» [9, с. 8], а Г. С. Батищев вважає, що «діяльність не є єдино можливим універсальним способом буття людини, культури, соціальності, не є єдиним і всеохоплюючим способом взаємозв'язку людини зі світом» [2, с. 23,24].

Тому ми, спираючись на дефініцію терміна діяльність, запропоновану А. В. Маргулісом, трактуємо як поведінку індивіда як специфічно людський спосіб існування його і суспільства. Розглядаючи в такий спосіб сутність поведінки людини, ми актуалізуємо давній дослідницький підхід, що йменується «субстанційний». Згідно з ним вивчається співвідношення сутності й існування.

Субстанційний дослідницький підхід розроблявся та оформлювався у працях Аристотеля, Ф. Аквінського, Р. Декарта, Б. Спінози, Г. В. Лейбница, Ф. Бекона, П. Гольбаха, Дж. Толланда та ін. Серед їх послідовників – російські вчені В. С. Готт, А. Д. Урсул, Н. М. Чуринов, К. Х. Момджян, С. Ф. Мартино-

вич, З. М. Оруджев, А. П. Кузнецов, які вивчають співвідношення реальностей світу з огляду на єдність субстанції й акциденції, сутності й існування.

До речі, співвідношення субстанції й акциденцій досліджується з глибокої давнини, однак докладніше про це йшлося вже у працях Аристотеля. Сутністю, або субстанцією, філософ називав те, що існує саме по собі, а не перебуває у чомусь іншому. Їй притаманна самостійність, на відміну від своїх станів, які завжди змінні й залежні від будь-чого. І хоча сутність, за твердженням Аристотеля, є окремим предметом, вона все ж не є чимось конкретним, а лише загальним носієм усіх властивостей. Тому про речі людина може судити лише за зовнішніми характеристиками їх сутності. «З'ясовувати ж сутність чого-небудь має той смисл, що буття ним не є дещо інше» [1, с. 129]. Кожна сутність, незважаючи на значну кількість її зовнішніх проявів, як правило, залишається єдиною, оскільки за своєю суттю вона становить собою суще. Зовнішні ж властивості не існують без сутності, хоч й можуть існувати поза нею: «... Бліде дещо притаманне для людини, тому що вона бліда, але вона не є сама блідість. Якби ж про все йшлося, як про щось зовнішнє, то не було б нічого першого, про що йдеться,

якщо зовнішнє завжди означає висловлюване про деякий предмет» [1, с. 129]. Акциденція ж, за Аристотелем, – це зовнішні прояви, притаманні, але не належні сутності. Вони можуть бути постійними (скелет людини) й непостійними (сон людини). У понятті «субстанція» мислитель розкриває «єдність, тотожність усього того, в чому людський світ постає як сутність». М. М. Чуринов зауважив, що «акцидентальне в нього виступає як відхилення від сутності, недосконале й таке, що вимагає поповнення досконалості, повернення до сутності» [12, с. 25,26].

Аристотель – представник діалектичної традиції пізнання світу, а його зарубіжні послідовники в питанні про субстанційність дотримуються метафізичної традиції, яка об'єднує 2 основних напрями філософії Заходу – номіналізм і реалізм. Нині вони розвиваються і тлумачаться як неономіналізм і нео-реалізм, що суперечать один одному. Можна погодитися з М. М. Чуриновим у тому, що в суперечності філософії Середньовіччя перебували такі напрями досліджень; як номіналістський і реалістський [11, с. 3–15]. Розбіжності між ними полягають у виокремленні природи понять. Представники першого напрямку вважають, що поняття – це роздуми про назви останніх, їх

репрезентації, а світ – це сума речей, не пов'язаних між собою. Інші науковці, навпаки, стверджують, що процеси, речі репрезентують поняття, теж існують самі по собі.

Фома Аквінський, яскравий представник реалістичної школи, досліджуючи співвідношення субстанції й акциденції, подає субстанцію як суще, основне, а акциденцію – як її модифікацію, змінний прояв сутнісного: «Сутність істинна й у власному розумінні міститься в субстанціях, а в акциденціях – лише деяким чином і в деякому сенсі» [10, с. 137]. Однак, як реаліст, він дотримується точки зору, що в сутності немає нічого, що наявне в явищі, тобто існують поняття сутності, а речі (явища) виступають уже їх репрезентаціями: «Через сутність річ пізнається й визначається у свій рід або вид... Сутність є те, що окреслюється за допомогою визначення речі...» [10, с. 141]. Акциденції ж, на думку філософа, теж притаманна сутність, але «лише певним чином і в деякому сенсі» [10, с. 137], оскільки володіє вона неповним визначенням. Ось чому у зв'язку з наявністю акциденції мають місце різноманітні прояви сутності.

Протилежний погляд у номіналіста У. Оккама, для якого явища (речі) є сутність, а поняття – їх репрезентації, відпо-

відно, весь світ, на його думку, складається з одиничних речей і сутностей. Учений переконаний, незважаючи на обов'язкове співвідношення із сутністю, деякі поняття «про будь-яке сутнє або про будь-який займенник, що вказує на будь-яке сутнє, можуть істотно впливати на одне й те ж поняття «розум» [6, с. 137]. Це зовсім не означає сутності речі, незважаючи на те, що таке поняття, загальне для будь-якого сутнього, йменується «сутнє» (еквівокальне), оскільки воно не співвідноситься з одним поняттям або з усіма суб'єктами, якщо їх трактувати як певні, визначальні для них функції. Навпаки, слову «сутнє» відповідають різноманітні поняття [6, с. 139]. Сутністю ж речі, на думку У. Оккама, є сама річ: «буття існування» не означає що-небудь, відмінне від речі» [6, с. 141], а тому «буття» означає саму річ» [6, с. 143].

Необхідно зазначити, що низка філософів (І. Дамаскін, Ібн-Гебіроль, П. Абеляр, С. Брабантський, Д. Дінанський та ін.) до XVII ст. включно продовжували традицію дослідження субстанції й акциденції, створену Аристотелем. Однак, починаючи із цього періоду, у мислителів Нового часу дедалі частіше виникає питання про кількість субстанцій та їх відносини з акциденціями. Окрім того, деякими з

них термін «акциденція» взагалі не застосовувався (наприклад, П. Гассенді стверджує, що «поділ на субстанцію й акциденцію неправомірний» [4, с. 20]).

Отже, у філософії Нового часу сформувалися 3 основні концепції філософської традиції дослідження світу як єдності субстанції й акциденції – дуалістична, моністична і плюралістична. На наше переконання, тут доцільно розглянути погляди лише їх окремих представників.

Р. Декарта небезпідставно вважають основоположником дуалістичної концепції субстанції. Як зазначає С. Пріст, «він поділяє дофілософську думку про те, що в деякому розумінні кожен з нас володіє свідомістю й тілом» [7, с. 40]. Метод Р. Декарта полягав у тому, щоб спостерігати за собою, думати про себе й вирішувати, якими характеристиками я володію. На особистому прикладі мислитель доводить існування 2-х субстанцій: (а) матеріальної, істотною властивістю якої є простір, і (б) духовної, істотною властивістю якої виступає мислення: «Отже, насамперед мені здавалося, що в мене є обличчя, руки, кістки і що я володію всією цією конструкцією, яку можна побачити навіть у трупа і яку я визначив як тіло. Далі мені спадало на думку, що я харчуюсь, рухаюсь, відчуваю й думаю; такі дії я відносив щодо

душі» [4, с. 22]. Філософ стверджував, що кожній субстанції притаманна численна кількість атрибутів, через які вона розкривається як сутність.

Як номіналіст, Т. Гоббс не визнавав єдності окремого й загального, абсолютизуючи окреме й підкреслюючи існування лише окремих тіл, причому духовних субстанцій, на його думку, просто не існує. Філософ писав, що «тіла займають відповідний простір або «уявне місце» й виступають частиною всесвіту. Оскільки ж вони зазнають змін, тобто можуть у різноманітних видах стати почуттям живих істот, вони йменуються «субстанція», тобто тим, що піддається акциденції. Інколи тіла перебувають у русі, а інколи у спокої, інколи видаються нашим почуттям гарячими, інколи холодними, інколи такими, що мають один колір, запах, смак, інколи – інший. І таке розмаїття вдаваності, вироблене впливом тіл на наші органи відчуття, ми сприймаємо за зміни впливаючих на нас тіл і йменуємо їх «акциденції тіл» [3, с. 397]. Таким чином, згідно з Т. Гоббсом світу притаманна значна кількість субстанцій, а акциденції – це супутні субстанціям властивості, що виражають сутність тіла, а не їх складників.

Б. Спіноза, основоположник моністичної концепції, все реально існуюче класифікував

на 2 категорії: а) існуюче в собі і через себе, тобто субстанції, і б) існуюче в іншому і через інше, тобто модуси. Він заперечував поділ буття на субстанцію й акциденцію та ввів поняття «модус»: стан субстанції, стверджував він, це те, що існує в іншому і подається через іншого [8, с.361], зазначаючи, що «акциденція – лише модус мислення, через те що вона виражає лише одну сторону. Якщо, наприклад, я говорю, що трикутник рухається, то рух – модус не трикутника, а рухомого тіла. Тому рух щодо трикутника називається випадковим, а стосовно тіла він дійсно буття, або модус, адже рух неможливо уявити без тіла, без трикутника ж можливо» [8, с.271].

Б. Спіноза обґрунтував учення про одиничну і єдину субстанцію, суть якого зводиться до наступного: а) субстанція повною мірою існує, що впливає із її сутності; б) вона субстанція самостійна і становить причину самої себе, тобто вона є найвищою реальністю, в якій поєднані сутність і існування; в) субстанція нескінченна, тобто безмежна, безкрайна в просторі й вічна в часі.

Під терміном «вічність» філософ розумів факт нестворюваності й незнищеності субстанції, відповідно, єдиної причинності самої себе.

Засновником плюралістичної концепції субстанції зазвичай називають Г.В. Лейбниця. Для його концепції характерні прості субстанції – монади, які в сукупності складають «субстанції складні». Він розглядав монаду як субстанцію, що не має частин, а значить, не змінюється під впливом зовнішніх чинників (субстанцій або акциденцій) і є неділимою. Підкреслюючи це, мислитель зауважував: «Монади взагалі не мають вікон, через які що-небудь могло б увійти туди або звідти вийти» [5, с.414]. Однак вони все ж відрізняються одна від одної за своїми властивостями, інакше монади були б подібними. Із цього випливає, що кожна з них зазнає змін, які в кожній монаді відбуваються під впливом певних внутрішніх принципів. Загалом же Г.В. Лейбниць вбачав значення поняття «субстанція» в тому, що за його допомогою можна дати загальне тлумачення дійсності, але неможливо пояснити різноманітні спеціальні явища.

Дж. Толанд, І. Кант, А. Гольбах, Ф. Гегель, Е. Гуссерль й багато інших учених теж досліджували світ як єдність субстанцій та акциденцій, однак значна кількість різних точок зору стосовно чисельності субстанцій і акциденцій, що існує в філософській думці Заходу й донині затьмарює гносеологічну сторону порушеного питання.

Традиція вивчення єдності субстанції й акциденції в російській філософії характеризується формуванням субстанційного дослідницького підходу, що розроблявся В. С. Готтом, А. Д. Урсулом, М. М. Чуриновим та іншими науковцями. Цей підхід передбачає встановлення специфічного способу існування, притаманного системі, й пояснює її властивості й закони організації.

Друга половина ХХ ст. охарактеризувалася соціальними процесами, що поставили під сумнів багато цінностей та ідеалів людства і примусили зневіритись у пануванні розуму й порядку, в прогресі людської культури й цивілізації. Завершення страшної за своїми масштабами другої світової війни не принесло людству бажаних спокою й добробуту. А для одного із переможців – колишнього Радянського Союзу – післявоєнна історія закінчилася так званим крахом у мирний час. Після Освенцима важко зберегти віру в людяність і загальнолюдські цінності. Як символ безлюдності, він розділив історію на «до» і «після»; й останнє виявилось неможливим жити так, як жили «до».

Початок довгоочікуваного ХХІ ст. (і третього тисячоліття – Millennium'a) не приніс заспокоєння. Американська трагедія 11 вересня 2001 р. стала такою ж знаковою подією нового століття, як Освенцим – минулого.

Вважаємо, що реалістично-скептичний постмодернізм, як реакція на ілюзії багату в чому наївного Просвітництва й оптимістичного Модернізму є також однобічним. У наявності – цілком очевидна проблемна ситуація: неадекватність (неспівпадіння, невідповідність) соціальних реалій (девіацій, девіантності суспільства), реакції суспільства на них (соціальний контроль) і наукового їх осмислення (девіантологічних теорій).

Напевно, структурні й динамічні зміни соціальних девіацій, недооцінка норм і відхилень, низька ефективність соціального контролю, як і незадоволеність існуючими соціологічними концепціями девіантності, спонукають не відмовлятися від дослідження соціальних девіацій, а вивчати їх глибше й конструктивніше. Глобальна «девіантизація» сучасних суспільств – ще один додатковий аргумент на користь радикальної зміни девіантологічних парадигм.

У сучасному суспільстві спостерігається значне зростання різноманітних девіацій, що є наслідком глибоких соціальних змін і тривалих кризових процесів в економічній, фінансовій, соціальній і політичній сферах. Такі форми девіантності, як організована злочинність, корупція, алкоголізм і наркоманія населен-

ня, відчутно посилені кризою, гальмують вихід з неї. Сучасна Україна, де зосереджена багатоманітність девіантогенних чинників, може служити полігоном дослідження проявів соціальних девіацій. Існує об'єктивне соціальне замовлення, не завжди усвідомлене й артикульоване, на проведення вітчизняних девіантологічних досліджень явища девіантності у філософсько-правовому аспекті.

У даній публікації здійснено спробу підвести деякі підсумки становлення і еволюції девіантології, перш за все вітчизняної. Лише осмисливши досягнуте, можна вести мову про поступ у напрямку висунення нових парадигм, обґрунтування інших концепцій. Ідеться про творення нового, неординарного теоретичного підґрунтя, на підставі якого можна було б зрозуміти незрозуміле. Але подібне завдання здатні виконати лише вчені зі свіжим поглядом, не засміченим багажем пережитого й переживаного, тобто новатори в науці, генератори цікавих ідей і нетрадиційних гіпотез.

Але ж неможливо продовжувати вивчення тематики, не прагнучи узгодити (принаймні у межах конкретної роботи) значення понять, дефініцій, що стосуються досліджуваного нами предмета. То ж коротко про термінологію.

До певного часу найпоширенішою у девіантології була конструкція «девіантна поведінка» (deviant behavior). Девіантна (тобто з відхиленням – від лат. *deviatio* – відхилення) поведінка завжди була пов'язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності поширених у суспільстві або його групах, відповідним цінностям, правилам (нормам) і стереотипам поведінки, очікуванням, установкам. Це може бути не лише порушення норм – формальних (правових) або неформальних (мораль, звичаї, традиції, мода), а й девіантний спосіб життя, девіантний стиль поведінки, не відповідаючий прийнятним у конкретному суспільстві, середовищі, групі.

Отже, девіантна поведінка – це вчинок, дія людини (групи людей), не адекватна і офіційно встановленим або ж фактично сформованим у даному суспільстві (культурі, субкультурі, групі) нормам та очікуванням. При цьому під поняттям «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під «фактично сформованими» – існуючі норми моралі, звичаї, традиції.

Необхідно виявити низку актуальних питань філософсько-правового плану, пов'язаних із сутністю й існуванням девіантної поведінки в сучасному сус-

пільстві та специфікою її попередження. Ми зробили спробу максимально розкрити розроблений науковцями упродовж тривалого часу в контексті психологічних, соціологічних, філософських і правових шкіл зміст конструкції «девіантна поведінка людини» й довести, що на рівні об'єктивної діалектики природи й суспільства така поведінка є способом існування, властивим індивідам, які взаємодіють з довкіллям, опосередкованою зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Сучасний період суспільного розвитку характеризується посиленою перебудовою всіх сфер життєдіяльності людини, формуванням нових відносин у суспільстві, що, у свою чергу, викликає руйнацію традиційних психологічних установок особистості, соціальної групи, їх соціальної ролі, ставить людину в ситуацію самостійних пошуків нових шляхів задоволення власних життєвих потреб. Брак можливостей для самореалізації викликає в особистості внутрішній дискомфорт, негативну реакцію на соціальні зміни, незадоволеність собою й навколишнім середовищем, що доволі часто виступає одним із чинників девіантності, існування якої вимагає невідкладного не лише соціологічного і психологічного, а й насамперед філософсько-правового осмислення.

Проблематика досліджень філософсько-правового феномену девіації багатоаспектна й різноманітна. Її вивчення безпосередньо пов'язано з історично зумовленим процесом виникнення, зміни, деградації, відмирання соціальної норми як базового елемента культури і служить одним із способів збагачення глибинного характеру людської присутнос-

ті у світі. Відхилення в поведінці можна вважати перманентним переходом певних дій зі сфери анормативного в нормативне і навпаки. У підґрунті вільного вибору того чи іншого способу поведінки лежить специфічно людська здатність якісно оцінювати всі явища й відносини за допомогою абстрактної дихотомії «позитивне – негативне».

Список літератури: 1. *Аристотель*. Метафизика. О Душе // Соч. : в 4-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1976. 2. *Батищев Г. С.* Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности / Г. С. Батищев // Деятельность : теории, методологии, проблемы. – М. : Политиздат, 1990. 3. *Гоббс Т.* Избранные произведения // Соч.: в 2-х т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1964. 4. *Куйбарь В. И.*, Философские основания понятия «эколого-информационная реальность» : теоретико-методологические очерки. / В. И. Куйбарь, Н. В. Шкроб – Иркутск : Иркут гос ун-т, 2001. 5. *Лейбниц Г. В.* О самой природе или природной силе и деятельности творений / Г. В. Лейбниц // Соч.: в 4-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1982. 6. *Оккам У.* Избранное // Пер. с лат. А. В. Аполлонова и М. А. Гарнцева; под общ. ред. А. В. Аполлонова. – М.: Едиториал УРСС, 2002. 7. *Прист С.* Теории сознания / Стивен Прист ; [пер. с англ. и предисл. А. Ф. Грязнова]. – М. : Идея-пресс, 2000. 8. *Спиноза Б.* Избранные произведения: 2-х т. – Т.1.– М. : Госполитиздат, 1957. 9. *Тульчинский Г. Л.* Разум, воля, успех : о философии поступка. / Г. Л. Тульчинский – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. 10. *Фома Аквинский* : Сочинения / сост., пер., сопр. А. В. Аполлонова]. – М. : УРСС, 2002. 11. *Чуринов Н. М.* О государстве и идеологии // Теория и история. / Н. М. Чуринов– 2003. – № 3. 12. *Чуринов Н. М.* Совершенство и свобода: Философ. очерки. / Н. М. Чуринов– Красноярск : САА, 2001.

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА: СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ Гарасымив Т. З.

Девиянтное поведение со времени возникновения общества всегда было опасным для социальной стабильности, представляя значительную угрозу для жизни людей, социумов, считаясь нежелательным явлением, а общество через свои институты пыталось предупреждать и по возможности блокировать нежелательные формы человеческой жизнедеятельности.

Ключевые слова: девиантное поведение, человек, личность, социальный мир, духовные субстанции, девиантологичные теории.

DEVIANT BEHAVIOUR: PAGES OF HISTORY OF LAW OBSERVATION Harasymiv T. Z.

Since the beginning of society the deviational behavior has always been dangerous for societal stability and has been of significant danger for human life and society. It was supposed undesirable phenomenon and society with the help of its institutes was trying to prevent it and to obstruct objectionable forms of human vital activities if possible.

Key words: deviational behavior, human, personality, social world, deviantological theories.

Надійшла до редакції 19.09.2011р.